

UOT 902:911

AYSEL İSMAYILOVA
 AMEA Naxçıvan Bölməsi
 aysel_ismayi@mail.ru

NAXÇIVANIN ORTA ƏSR MƏTBƏX KERAMİKASI

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının orta əsr mətbəx keramikasından bəhs olunur. Mətbəx keramikası muxtar respublika ərazisindəki abidələrin demək olar ki, hər birindən aşkar olunub. Neolit dövründən etibarən istehsal olunan mətbəx keramika nümunələri Orta əsrlərdə daha da təkmilləşmiş və bədii tərtibatı artırılmışdır. İstehsal olunan hər cür mətbəx keramikası müxtəlif rəngli gil məhlullardan hazırlanaraq, bəziləri şirlə örtülmüş, bəziləri anqoblanmış, bəzilərinin isə bədii tərtibatını gücləndirmək üçün müxtəlif naxışlardan istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: *Naxçıvan, keramika, şir, mətbəx, anqob*

Keramika istehsalı Orta əsrlər dövründə Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda ən geniş yayılmış dekorativ-tətbiqi sənət idi. Dulusçuluq dəzgahlarında hazırlanan keramik nümunələr bişirilməsi, hamarlığı, dəqiq quruluşu, bədii tərtibatı (xüsusən də şirin kəşfindən sonra şirlənməsi (5, s. 9)) ilə qədim dövrün keramika nümunələrindən kəskin şəkildə fərqlənirdi. Keramika nümunələri ayaq dulus çarxının tətbiqindən sonra (1, s. 151) daha da təkmilləşməyə başladı.

Uzun illərdən bəri Naxçıvan Muxtar Respublikasında aparılan irimiqyaslı və məqsədyönlü arxeoloji araşdırmalar nəticəsində çox miqdarda şirli və şirsiz keramika nümunələri aşkar olunub ki, bunların da əksəriyyətini mətbəx keramikası - süfrə qabları təşkil edir. Mətbəx keramikası məişətdə istifadə olunan digər keramik nümunələrdən fərqli olaraq daha hamar, zərif, xüsusən də şirli olurdu. Bu keramika nümunələrindən qazanlar, qapaqlar, çölməklər, vazalar, nimçələr, qədəhlər, kasalar, fincanlar, boşqablar, xeyrələr (müəyyən dövrlərdə saxsıdan, misdən və aliminiumdan hazırlanan dəyirmi, içi dərin qab), camlar, səhənglər, bankalar, piyalələr, çayniqlər, dolçalar (su və başqa maye tökmək üçün aşağısı nisbətən enli və ağız tərəfə doğru getdikcə daralan uzunsov qab), parçlar, çanaqlar (içə oyulmaqla ağacdan (taxtadan) hazırlanan qab növü), badyalar (içinə süd sağmaq, yaxud maye tökmək üçün misdən və saxsıdan qayırılan altı gen böyük qab), dopular (ağız və dibi dar, gövdəsi isə gen, kiçik küpə şəklində saxsı qab) xüsusi yer tutur.

Kasalar. Mətbəx keramikasının başlıca nümunələrindən biri kasalardır. Kasalar muxtar respublika ərazisində ən çox rast gəlinən mətbəx keramikasıdır. Neolit dövründən etibarən muxtar respublika ərazisində rast gəlinən kasalar orta əsrlərdə də mətbəx keramikasının başlıca nümunələri olub. Orta əsrlər dövrünə nəzər salsaq görərik ki, kasa tipli mətbəx keramikası Kolanı (Şahbuz), Zoğala (Culfa), Babəki (Şərur), Xaraba Gilan, Hadiqaib (Şərur), Xanağa yaşayış yeri (Culfa), İlandağ yaşayış yeri (Culfa), Köhnə Vayxır yaşayış

Məqalə tarixəsi:

Göndərilib: 15.05.2019, qəbul edilib: 08.06.2019

yiş yeri (Babək), Muncuqlutapa (Şəhur), Ocaqtapa (Babək), Nəhəcir II yaşayış yeri, Qoçüstü yaşayış yeri (Naxçıvan), Xaraba şəhər yaşayış yeri (Babək), Astabə şəhəri (Babək), Pirtapəsi yaşayış yeri (Kəngörlü), Qıtqın yaşayış yeri (Culfa) kimi orta əsr arxeoloji abidələrindən aşkar olunub. Saxsı kasaların saxsısı boz, çəhrayı və sarı keramikadan, əldə və dulusçuluq dəzgahlarında hazırlanmışdır. Bəzilərinin içinə ələnməmiş qum, bəzilərinə narın və ya iri saman qırıqları qatılmışdır. Şəhur rayonunun Hədiqab yaşayış yerindən (VIII-XVII) aşkar olunan saxsı kasalar ağ anqob üzərinə yaşıl, mavi, göyümtül rəngli şirlə örtülmüşdür (7, s. 153). Orta əsr Köhnə Vayxır yaşayış yerindən (IX-XVII) aşkar olunan şirlə kasalar şirlə qabların ilk nümunələrindəndir (IX-X əsrlərdə meydana gəlib). Yaşayış yeri 1961-cil ildə Həbibullayev tərəfindən qeydə alınıb. Dulus çarxında hazırlanan bu kasaların bəziləri ağ, bəziləri isə saxsının öz rəngində şirlənməmişdir (7, s. 229). Culfa rayonunun Qıtqın yaşayış yerində də şirlə və şirsiz kasalara rast gəlinib. Yaşayış yeri 1991-ci ildə Ə. Novruzov və V. Baxşəliyev tərəfindən qeydə alınıb. Oradan aşkarlanan gil məmulatların biri şirsiz kasa tipli qabla təmsil olunarkən, digər gil məmulatlarının əksəriyyətini şirlə kasa tipli qab qırıqları təşkil edir. Aşkarlanan kasa tipli qabların əksəriyyətinin gövdəsi konusvari quruluşa malikdir. Kasalar çəhrayı rəngli gillə hazırlanıb, bəziləri daxildən və xaricdən şirlə örtülmüşdür. Bəzi kasaların bədii tərtibatını zənginləşdirmək üçün isə rəngli anqobdan istifadə olunmuşdur. Qabın həm xarici, həm də daxiliyə çəkilən anqobların üzəri naxışlanmış və şəffaf şirlə örtülmüşdür (8, s. 44). Şirlə kasaların digər növlərinə Culfa rayonunun Ərəzin yaşayış yerində rast gəlinib. Yaşayış yerinin demək olar ki, yarısı tikinti işləri zamanı dağıdılsa da oradan orta əsrlərə xas mətbəx keramika nümunələrinə – kasalara təsadüf edilir. Qum qarışıq gildən hazırlanan kasalar müxtəlif quruluşa malik olub, hamısı çöldən çəhrayı rəngdə anqoblanmış (8, s. 52). Orta əsr Xarabəgilən yaşayış yeri mətbəx keramikasının, ən əsası isə süfrə qablarının gözəl nümunələri ilə tanınır. Şirlə və şirsiz kasalar yaşayış yerində ən çox rast gəlinən mətbəx keramikasıdır. Yaşayış yerində qırmızı gildən hazırlanan kasa tipli qabların şirlə və şirsiz nümunələrinə rast gəlinib (4, s. 63). Burada aşkar olunan mətbəx keramikasının çox hissəsini şirsiz süfrə qabları təşkil edir. Ümumilikdə götürsək, muxtar respublika ərazisində yeraltı və yerüstü tapıntılar nəticəsində aşkar olunan kasa tipli mətbəx keramikalarının bədii tərtibatı, rəngi, naxış motivləri fərqli olsa da, forma və quruluşca təxminən eyniyyət təşkil edir.

Qazanlar. Mətbəx keramikasının digər nümunəsi qazanlardır. Qazan odadavamlı materialdan hazırlanan, yemək hazırlamaq üçün istifadə edilən xüsusi qəbdir. Qazanlar muxtar respublikanın əksər ərazilərindən aşkar olunub. Xanağa (Culfa) yaşayış yerindən aşkarlanan qazan boz rəngdə olub, yaşayış yerindən aşkarlanan digər şirsiz qablar kimi yayız bəşirlənmişdir (7, s. 180). Qazanlar dulus çarxında müxtəlif formalarda hazırlanıb. Qazanların müxtəlif formada hazırlanması məişətdə onlardan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunmasından qaynaqlanıb. Buna görə də qazanlar standart ölçülərdə deyil fərqli tutumlarda hazırlanıb. Xanağa yaşayış yerindən əlavə Babəki, Köhnə Qala yaşayış yeri və Hədiqab yaşayış yerlərindən də saxsı qazanlar aşkarlanıb. Onların bəziləri əlla, bəziləri isə dulus çarxında səliqə ilə hazırlanmışdır. Mətbəx keramikasının ən çox növü mətbəx Xarabəgilən yaşayış yerindən aşkar olunmuşdur. Buradan xüsusi zövqlə naxışlanmış qazanlar tapılmışdır (7, s. 37, 153).

Vazalar. Vazalar (içinə meyvə, şirniyyat, çiçək və s. qoymaq, yaxud bəzək üçün qab) mətbəx keramikasının qədim nümunələrindəndir. Naxçıvan ərazisinin əksər yaşayış yeri və nekropollarından aşkarlanan vazalar müxtəlif görkəmlərə malik olub. Albantəpa nekropolu (Şəhur) və Xarabəgilən ərazisindən müxtəlif quruluşa və fərqli rənglərə malik vazalar tapılıb. Albantəpa nekropolunda 3 yaşılı qəbirdən təkaayaqlı vaza, Xarabəgilən ərazisindən isə boz və yaşıl gildən hazırlanmış, açıq-boz rəngli anqobla örtülmüş vazalar aşkar olunub (7, s. 19, 133).

Çaydanlar və çayniklər. Orta əsr yaşayış yerlərindən aşkar olunan digər mətbəx keramika nümunələri çaydanlar və çaynik tipli qablardır. Çaydan və çaynik tipli mətbəx keramikası Püsyən yaşayış yeri, Kəndtəpa yaşayış yeri və Xarabəgilən ərazisində aşkar olunub. Püsyən yaşayış yerindən aşkar olunan çaydan bir qədər yana əyilmiş yastı ağıza və şərvari gövdəyə sahibdir. Çaydanın qulpu gövdəsi ilə ağır hissəsini qövs şəklində birləşdirir. Çayniklər boz və çəhrayı keramikadan hazırlanmışdır (7, s. 133, 217).

Çölməklər və dolçalar. Mətbəx keramikasının digər nümunələri çölməklər və dolçalardır. Çölmək (gildən qayrılmış, yemək hazırlamaq üçün istifadə olunan qazanın başqa bir növü) tipli qablar ən çox Şəhur rayonunun Yaycı yaşayış yerində (XIII-XIX) aşkar olunub. Aşkar olunmuş çölmək tipli qab qəbəriç gövdəli və uzunsov formadadır. Qabın ağzının kənarı düz, oturacağı yastıdır, gövdəsinin yuxarı hissəsini ağzının kənarına birləşdirən iki lentşəkilli qulpu var (7, s. 467). Orta əsr Zeyvə və Ərəzin yaşayış yerlərindən də sarı rəngli çölmək qablar aşkar olunmuşdur (8, s. 52) Dolçalara Naxçıvan şəhəri ətrafında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı rast gəlinib. Dolçalar və başqa maye tökmək üçün aşığısi nisbətən enli və ağır tərəfə doğru getdikcə daralən uzunsov qablardır. Onlardan bəziləri qulplu, bəziləri qulpsuzdur. Şərvari gövdəyə və dar ağza malik olan dolçalar üzərlərindəki naxışlarla da diqqət cəlb edir (2, s. 7). Dolçalara Püsyən yaşayış yerində təsadüf edilir. Sarı rəngli gillə düzəldilmiş dolça şərvari gövdəli və dar ağzılıdır.

Boşqab və fincanlar. Xarabəgilən ərazisi mətbəx keramikasının boşqab və fincan tipli qabları ilə də təmsil olunur. Buradan qırmızı gillə hazırlanmış, üzəri anqoblanmış və bəzilərinin isə üzəri şir ilə örtülmüş boşqablar və fincanlar aşkar olunub. Yaşayış yerindən əldə olunan boşqab tipli qabların bəziləri kaşı ilə hazırlanmışdır. Boşqablara orta əsr Hədiqab, Boyçəhməd və Xanağa yaşayış yerlərində də təsadüf olunur. Hədiqab yaşayış yerindən tapılan boşqablar yaşıl, mavi, göyümtül rənglə şirlənmiş, bəziləri isə anqoblanmışdır (ağ) (7, s. 49, 154). Xarabəgilənə muxtar respublika ərazisində təsadüf hallarda rast gəlinən duzqablarına da təsadüf olunur. Orta əsr Güllüstan yaşayış yeri (X-XIV) də mətbəx keramikasının zənginliyi ilə seçilir. Yaşayış yerində süfrə qablarının demək olar ki, əksər növlərinə rast gəlinir. Buradan kasalar, boşqablar, duzqablar, bardaqlar aşkar olunur. Müxtəlif rəngli gildən hazırlanan süfrə qablarının bəzədilməsində anqobdan, fayansdan və şirə mayesindən istifadə edilib (6, s. 37). Camlara orta əsr şəhər yeri olan Ocaqtəpadə rast gəlinir. Burada camların şirlə və şirsiz variantları aşkar olunub (7, s. 389).

Qapaqlar. Qapaq tipli mətbəx keramikasına Nəhrəm kəndi yaxınlığındakı VIII-XVII əsrlərə aid olan Sum qəlasında təsadüf olunub. Müstəvi formasında olan gil qapaq nümunələrinə Ərəzin yaşayış yeri və köhnə qala yaşayış yerində də rast gəlinir. Yaşayış yerində aşkar olunan qapaq qum qatılmış gildən, çəhrayı rəngdə hazırlanmışdır (8, s. 52). Formaca eyni quruluşa malik

olan qapaqların dekorasiyaları müxtəlif cür olub. Bəziləri sadəcə gildən hazırlanmış, bəziləri gil üzərinə şirlənmiş halda, bəziləri isə anqoblanmış qablardır.

Nimçələr. Nimçə tipli qab qırıqlarına Köhnə vaxır yaşayış yeri, Xanəgah yaşayış yeri, Yeycə yaşayış yeri, Camaldın yaşayış yeri, Bilov yaşayış yeri (4, s. 178), Şapurqala yaşayış yeri və Pirtəpəsi yaşayış yerində təsadüf olunur. Buradan nimçə tipli qabların ağız və gövdə hissəsi aşkar olunmuşdur. Əsasən konusvari gövdəyə malik olan nimçələrin hazırlanmasında naxışlardan, anqobdan və şira mayesindən istifadə olunub (8, s. 66, 88). Bu cür genağızlı qablar hər iki üzədən şirlənərək, daxili hissədən naxışlanırdı. Buna bənzər digər anqoblu nimçələr Şahbuz rayon Şapurqala yaşayış yerindən də aşkar olunmuşdur (9, s. 14).

Badya və banka tipli qablar. Ərazin yaşayış yerində qapaq tipli qablardan əlavə badya və banka tipli qablara rast gəlinir. Badyalar üçün süd sağmaq, yaxud maye tökmək üçün saxsıdan bəzən isə misdən qayrılan altı genə böyük qablardır. Yaşayış yerindən bir ədəd badya və bir ədəd banka aşkarlanıb. Silindrik formaya malik olan badya hər iki üzədən yaşıl rənglə örtülərək, kənardan anqoblanmış və üzəri naxışlanmışdır. Badya tipli digər bir qab Yeycə yaşayış yerində aşkarlanıb. Badya boz rəngli keramikadan, gövdəsi qabarıq formada, iki üzü də yaxşı hamarlanmış şəkildə hazırlanıb ki, bu cür tərtibatlı badya Camaldın yaşayış yeri (8, s. 64, 95) və Şahbuz yaşayış yerində aşkarlanıb (9, s. 18). Naxçıvan ərazisində banka tipli qablara hələ e.ə VII minillikdə təsadüf edilib. Kültərə yaşayış yerində aparılan qazıntılar nəticəsində silindrik və qabarıq gövdəli banka tipli qablara rast gəlinib (3, s. 25). Neolit dövründən etibarən istifadə olunan banka tipli mətbəx keramikası orta əsr Ərazin yaşayış yerində və İlandağ yaşayış yerində aşkarlanıb (8, s. 52, 54). Qablar çəhrayı keramikadan hazırlanmış, üzərinə oyma naxış vurulmuşdur.

Səhəng və qədəhlər. Səhəng və qədəh tipli qablara Boyxəməd yaşayış yerində rast gəlinib. Səhənglər misdən və saxsıdan hazırlanan, su saxlamaq üçün istifadə olunan, darboğazlı, qulplu qablardır. Yerli istehsalat məhsulu olan səhəng tipli qablar yaşayış yerindən kütləvi surətdə aşkar olunub. Yaşayış yerindən 2 ədəd qədəh tipli mətbəx keramikası aşkar olunub. Qədəh tipli mətbəx keramikası qarşımıza hələ e.ə I minilliyin əvvəllərindən çıxır.

Sonda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, arxeoloji araşdırmalar Orta əsrlərdə Naxçıvanın səhəng və kəndlərində bir qayda olaraq gildən düzəldilmiş mətbəx keramikasından istifadənin üstünlük təşkil etdiyini göstərir. İstehsal olunan hər cür mətbəx keramikası müxtəlif rəngli gil məhullardan hazırlanaraq, bəziləri şirlə örtülmüş, bəziləri anqoblanmış, bəzilərinin isə bədii tərtibatını gücləndirmək üçün müxtəlif naxışlardan istifadə olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan arxeologiyası. 6 cildə, VI cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 630 s.
2. Baxşəliyev V. Naxçıvanın arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 2008, 301s.
3. Baxşəliyev V. I Kültərə və onun ətrafında arxeoloji araşdırmalar. Bakı: Elmin inkişafı fondu, 2017, 270s.
4. Baxşəliyev V, Seyidov A, Qədirzadə Q, İbrahimli B. Qədim Ordubad. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 312 s.

5. Əfəndi R. Azərbaycan dekorativ-tatbiqi sənətləri. Bakı: İşiq, 1976, 190 s.
6. Xəlilov T. Güllüstan türbəsi çevrəsinin keramika məmulatı / Güllüstan Türbəsi. Naxçıvan, 2016, 152 s.
7. Naxçıvan Abidələri Ensiklopediyası. İstanbul, Bakanlar Medya 2008, 519 s.
8. Novruzov Ə, Baxşəliyev V. Culfa bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1993, 105 s.
9. Novruzov Ə, Baxşəliyev V. Şahbuz bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1992, 144 s.

РЕЗЮМЕ

АЙСЕЛ ИСМАИЛОВА

СРЕДНЕВЕКОВАЯ КУХОННАЯ КЕРАМИКА НАХЧЫВАНА

В статье рассматривается средневековая кухонная керамика Нахчыванской Автономной Республики. Кухонная керамика была обнаружена почти во всех памятниках автономной республики. Начиная с эпохи Неолита произведенные образцы кухонной керамики были улучшены в средние века, и их художественный дизайн был увеличен. Произведенные все виды кухонной керамики изготавливаются из глины разноцветной, некоторые покрыты глазурью, некоторые были ангобом, а некоторые были использованы различные орнаменты для улучшения художественного дизайна.

Ключевые слова: Нахчыван, керамика, глазурь, кухня, ангоб

SUMMARY

AYSEL ISMAYILOVA

MEDIAEAL COOKING CERAMICS OF NAKHCHIVAN

The article deals with medieval ceramics of Nakhchivan Autonomous Republic. Cooking ceramics have been found in almost all of the monuments in the Nakhchivan Autonomous Republic. The cooking ceramic patterns produced from the Neolithic era have been further improved in the Middle Ages, artistic design has been increased. All kinds of cooking ceramics produced are made of colored clay, some of which are covered with glaze, some have been sculpted, and some have been used to enhance their artistic design.

Key words: Nakhchivan, ceramic, glaze, kitchen, slip

(Akademik Hacı Fəxrəddin Səfərlı tərəfindən təqdim edilmişdir)